

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

ДИСЦИПЛІНИ

«Історія Християнської церкви»

(для бакалаврів)

Київ 2018

Підготовлено завідувачем кафедри українознавства, православ'я та теології Д. С. Мартишиним

Затверджено на засіданні кафедри українознавства, православ'я та теології (протокол № 1 від 30.08.2018 р.)

Мартишин Д. С. Навчальна програма дисципліни «Історія Християнської церкви» (для бакалаврів). – К.:МАУП, 2018. – 22 с.

Навчальна програма містить пояснювальну записку, тематичний план, зміст дисципліни «Історія Християнської церкви», теми контрольних робіт та методичні вказівки до виконання контрольної роботи, питання для самоконтролю, а також список літератури.

© Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія
управління персоналом»
(МАУП), 2018

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальна програма курсу «Історія Християнської церкви» спрямована на отримання студентами відповідних базових знань, розширення їх кругозору та формування релігійної й духовно-моральної культури, набуття вмінь та навичок богословського аналізу церковно-парафіяльного буття Православної Церкви.

Київська Русь, прийнявши християнство, змогла наблизитися до надбань європейської культури, тим самим поглиблюючи і розвиваючи свою власну. Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої і централізованої країни. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі відкрило шлях до її визнання європейською християнською спільнотою.

Мета вивчення дисципліни «Історія Християнської Церкви» — становлення нового, гуманістичного мислення, яке є умовою творення будь-якої культури. Вивчення дисципліни «Історія Християнської Церкви» покликане внутрішньо збагатити студентів і сприяти кращому розумінню тих моральних і духовних засад, на яких будувався менталітет українців і які й досі є суттєво впливовими в їх повсякденному житті.

Народ України завжди черпав духовність з віронавчальних джерел Православної Церкви, яка відіграла найвизначнішу роль у збереженні та поліпшенні життєздатності нації. У народі, що не знає свого минулого, немає й майбутнього. Історія українського народу глибоко пов'язана з історією Православної церкви і всього християнства.

Дисципліна «Історія Християнської Церкви» тісно пов'язана із загальною історією, основами філософського аналізу, релігієзнавством та культурологією. Знання історії Православної Церкви, християнського віровчення та моралі сприятиме засвоєнню матеріалу.

Предметом курсу «Історія Християнської Церкви» є події, що сприяли зародженню та формуванню Християнської Церкви, її історичному розвитку.

Завдання курсу «Історія Християнської Церкви» полягає в тому, щоб висвітлити факти, що характеризують життя церкви, використавши весь доступний історичний матеріал, критично його опрацювати, встановивши справжнє, автентичне, відкинувши фальсифіковане й зазначивши сумнівне, і викласти весь отриманий і критично перевірений матеріал з дотриманням відповідних правил.

Сьогодні зростаюча роль релігії у духовному відродженні не викликає сумнівів. Викладання дисципліни «Історія Християнської Церкви» у вищих навчальних закладах не суперечить їх світському характеру і розглядається як складова національного виховання в цілому. Адже духовність породжує шляхетність, допомагає кожній людині стати людиною, а нації — нацією. У християнській моралі сконцентровані найвищі цінності європейської цивілізації.

Завданнями дисципліни є:

- вивчення та розкриття основних історичних векторів духовного розвитку християнства;
- концептуальні визначення засад історії Християнської церкви та богословської думки Православної церкви;
- розробка інструментального забезпечення богословського аналізу певних історичних подій християнства та духовно-релігійних явищ життя людства.

Після опанування дисципліни студент **повинен знати:**

- основні віхи історії Християнської церкви;
- методологію вивчення історії Православної церкви;
- сутність християнського богослов'я та основні напрямку духовного розвитку християнства;
- релігійно-етичні питання християнського богослов'я.

В процесі вивчення курсу «Історія Християнської церкви та основи християнської моралі» **студенти повинні вміти:**

- одержати змістовну інформацію про історію християнства;
- засвоїти систему знань про життя Православної церкви, інших Християнських церков та роль святих Отців церкви, видатних богословів, церковних діячів та релігійних мислителів у становленні християнської думки;
- знати специфіку богословського підходу до вивчення церковного життя, суспільства, соціальних груп, спільнот, організацій, взаємодії особистості та суспільства, церковних відносин з державою;
- оволодіти системою знань про основні етапи формування християнського богослов'я в історії Християнської церкви;
- володіти навичками роботи з віронавчальними й богословськими документами Християнської церкви;
- розрізняти специфіку богословських збірників Православ'я, Католицизму і Протестантизму;
- вміти розпізнавати, розуміти та оцінювати церковне та суспільне життя на основі системного богословського підходу й всебічного богословського бачення духовних проблем людства;
- розуміти важливу та визначальну роль Вселенських Соборів у формуванні канонічного права та догматичної думки Християнської церкви;
- вільно орієнтуватися в структурі церковного устрою Християнської церкви.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
дисципліни
«Історія Християнської Церкви»

№ п/п	Назви змістових модулів та тем
Змістовий модуль 1. Поява християнства	
1.	Преамбула. Світ перед Різдом Христовим
2.	Ісус Христос і Його Церква
3.	Християнство перемагає Імперію
Змістовий модуль 2. Перетворення християнства у світову релігію	
4.	Внутрішнє життя Церкви в перші три століття
5.	Період Вселенських соборів
6.	Чернецтво в Церкві
7.	Великий розкол. Спроби подолання
8.	Християнство на Русі
Змістовий модуль 3. Випробування християнства	
9.	Реформація та контрреформація. Секуляризація
10.	Християнський світ
11.	Єресі та відхилення. Модерні сектантські вчення

Разом: 90 годин.

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

«Історія Християнської Церкви»

Змістовий модуль 1.

Поява християнства

Тема 1: Преамбула. Світ перед Різдом Христовим.

Цивілізації Стародавнього Сходу: Сирія і Фінікія, Вавилон і Ассирія, Єгипет і Персія. Еллада, її релігія, філософія, культура. Олександр Македонський, Птолемеї, Селевкіді. Явища еллінізму. Рим як республіка та імперія. Юлій Цезар, Август, Тіберій. Іудея напередодні різдва Христового: історичний і політико-економічний огляд. Римське завоювання та Ірод Великий. Релігія Ізраїлю. Тора. Храм. Обряд. Священство, садукеї, фарисеї та ессеї. Синедріон, синагога, талмуд. Месіанські передчуття давніх євреїв.

Література: [8; 9; 26; 29; 31; 42; 43; 49; 57; 61; 85]

Тема 2: Ісус Христос і Його Церква.

Засновник християнства. «Історія Церкви», етимологія та поняття. Специфіка науки і джерела. Поділ церковної історії на періоди. Біблійні та небіблійні джерела. Особистість Христа за Євангеліями, громадське служіння: проповідь, Голгофа, Воскресіння та Вознесіння. П'ятидесятниця. Доля Христових апостолів. Апостольська громада. Місія апостола Павла. Іудейські переслідування.

Література: [1; 7; 13; 38; 44; 58; 76; 86]

Тема 3: Християнство перемагає імперію.

Зилоти. Іудейські війни. Падіння Єрусалима. Християнська місія в післяапостольський період. Поступова євангелізація античного світу. Християнство серед різних верств населення. Початок переслідування, історія гонінь. Релігійно-державні і політичні причини переслідувань. Мучеництво. Акти святих і мучеників.

Література: [10; 12; 13; 28; 31; 46; 72; 95]

Змістовий модуль 2.

Перетворення християнства у світову релігію

Тема 4: Внутрішнє життя Церкви в перші три століття.

Церковна організація. Апостоли, пророки і вчителі. Ієрархічне і неієрархічне служіння. Монархічний єпископат. Митрополії Риму, Олександрії, Антіохії та Єрусалима. Собори цього періоду. Міжцерковне спілкування общин. Віровчення в I-III ст. Перші ересі: гностицизм, монтанізм, монархіанство, донатизм, маніхейство. Боротьба Церкви з

ересями. Канон Святого Письма. Творіння мужів апостольських. Клімент Римський, Ігнатій Антіохійський, Полікарп Смірнський. Апологети. Арістид, Іустин Філософ, Іринеї Ліонський, Тертулліан, Ориген. Твори і богословсько-філософська система Оригена. Богослужіння цього періоду. Молитви, співи, читання св. Письма, проповідь, таїнства Хрещення та Євхаристії. Церковне мистецтво. Богословські школи: Антіохійська та Олександрійська.

Література: [10; 33; 35; 39; 53; 55; 60; 64; 75]

Тема 5: Період Вселенських соборів.

Євангелізація Імперії та її сусідів. Велике переселення народів. Місії у Вірменії та Грузії. Християнство у германців, лонгобардів і британців. Поширення віри Христової серед слов'ян: сербів, словенів, болгар, чехів, поляків, русів. Місії в Аравії та Абіссинії. Костянтин Великий, історія навернення. Міланський едикт 313 року. Союз між Церквою та державою на Сході. Західне християнство та імперія. Язичницька полеміка й церковна апологетика в IV ст. Римський папа і патріархат. Церковне законодавство. Канонічний (юридичний) аспект діяльності помісних і Вселенських соборів. Розкриття християнського вчення в період діяльності соборів. Арій та собор у Нікеї 325 року. Боротьба за "Символ віри". Золота доба богослов'я. Каппадокійський гурток. Блаженний Августин та Іоан Златоуст. Христологічні собори. Імператор Юстиніан. Монофізити та монофіліти. Римський папа і патріархати. Константинопольський єпископ, церковне управління. Ісламська загроза. Іконоборництво і VII Вселенський собор. Підсумки діяльності Вселенських соборів.

Література: [2; 4; 10; 11; 12; 23; 32; 33; 35; 36; 88]

Тема 6: Чернецтво в Церкві.

Старозаповітна аскетична традиція. Провісники чернечого подвигу. Павел Фівейський, Антоній Великий. Давні чернечі статuti. Патерики. Чернецтво на Сході та Заході. Преподобні Іоан Касіан, Бенедикт Нурійський та блаж. Августин. Роль чернечества в житті Церкви. Ченці-священики та ченці-єпископи. Участь чернечества в соборотворчому процесі III-VIII ст. Поширення чернечого подвигу серед християн усіх країн і народів. Свята гора Афон як чернеча республіка. Ісихазм та св. Григорій Палама. Іоан Дамаскін. Студійський монастир у Константинополі.

Література: [6; 56; 66; 74; 83; 89; 90; 93; 94; 98]

Тема 7: Великий розкол. Спроби подолання.

Відносини Сходу і Заходу з апостольських часів. Перші непорозуміння. Канонічне право Церкви й місце в ньому єпископів Риму та Константинополя. Першість честі чи влади? Візантія за часів династії

Комнінів. Патріарх Фотій. Останнє зіткнення Риму і Константинополя. Велика схизма. Релігійні, політичні й етнографічні причини розриву. Невдалі спроби об'єднання. Наслідки великого розколу. Орієнтальні або так звані Дохалкідонські Церкви та їх відносини з православ'ям і католицизмом. Арабська експансія. Іслам. Виникнення халіфатів. Суніти та шиїти. Мусульманські завоювання. Імперія сельджуків. Війна за Святу Землю. Західні чернечі ордени. Хрестові походи. Падіння Царьграду, статус Грецької Церкви в Османській імперії.

Література: [3; 12; 19; 67-69; 80; 81]

Тема 8: Християнство на Русі.

Русь язичницька. Перші общини християн. Князі Святослав, святи Володимир та Ольга. Хрещення князя, столиці та держави. Період розквіту. Життя новоствореної Церкви до Монгольської доби. Стан християнства під татарським ігом. Перенесення митрополії. Київська та московська єпархії. Церква на території Литовського князівства та Речі Посполитої. Переслідування православ'я католицизмом. Реакція на утиски. Брестська унія. Острозька Біблія та Костянтин Острозький. Заснування братств. Києво-Могилянська академія. Київська митрополія до Переяславської ради. Зміна юрисдикції. Життя церкви у складі Московського патріархату. Революція 1917 року та її наслідки для духовного життя. Православна Церква в Україні в наш час.

Література: [15-17; 20; 30; 32; 37; 47; 51; 52; 54; 63; 71; 82; 87; 91]

Змістовий модуль 3. Випробування християнства

Тема 9: Реформація та контрреформація. Секуляризація.

Середньовічна Європа та причини реформації. Дореформатські рухи: вальденси, альбігойці, Джон Вікліф і гусити. Наростання протесту європейських народів проти Римсько-католицької церкви. Мартін Лютер, Жан Кальвін. Англіканство. Релігійні війни в Європі. Види реформацій. Анабаптисти та баптисти. Реакція Риму на протестантизм. Тридентський собор. Орден Єзуїтів. Константинополь та Реформація. "Православне визнання віри". Просвітительство в Європі. Масонство. Французька революція. Антихристиянський терор у Туреччині, Росії, Італії, Німеччині, Китаї та інших країнах світу. Новітній секуляризм. Психологія, падіння релігійності. Секуляризація законодавства.

Література: [16; 22; 27; 34; 40; 49; 50; 70; 77]

Тема 10: Християнський світ.

Католицька церква. Папська держава. Соціальна доктрина. Ватикан та його собори, найвизначніші папи. Помісні православні Церкви:

Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Елладська, Кіпрська, Сербська, Болгарська, Румунська та інші. Християнство у Святій Землі, Західній і Центральній Європі, Азії, Африці, США та Австралії. Східні Церкви, що не перебувають у спілкуванні із Вселенським Православ'ям. Екуменізм і Всесвітня Рада Церков.

Література: [5; 14; 18; 25; 34; 45; 59; 62; 65; 73; 78; 84; 92; 96; 99]

Тема 11: Єресі та відхилення. Модерні сектантські вчення.

Тоталітарні вчення: комунізм, фашизм, німецький нацизм. Модерні секти: мормони, адвентисти, свідки Єгови, церква об'єднання Муна, східні культу, сайєнтологія, New Age, сатанізм, ісламський фундаменталізм, вакхабізм і талібан.

Література: [21; 24; 41; 48; 79; 97]

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Історія Церкви як наука.
2. Перші документальні пам'ятки християнства.
3. Проповідницька діяльність апостола Павла.
4. Новий Завіт (структура і авторство).
5. Християни і Римська імперія.
6. Молитовні зібрання перших християн
7. Християнські символи в Римських катакомбах.
8. Апологети християн.
9. Християнство в Малій Азії.
10. Імператор Костянтин Великий.
11. Імператриця Олена і християнські реліквії Палестини.
12. Юліан Відступник і його спроби відродити язичництво.
13. Аріанство і Перший Вселенський собор.
14. Вчення Несторія та Третій Вселенський собор.
15. Монофізитство і відділення східних християн.
16. Трульський собор.
17. Іконоборство (загальна характеристика).
18. Торжество Православ'я (історія встановлення свята).
19. Великий розкол 1054 року.
20. Перший хрестовий похід.
21. Хрестовий похід дітей.
22. Четвертий хрестовий похід.
23. Падіння Візантії.
24. Нікейська імперія.
25. Західна Церква після падіння Візантії.
26. "Авіньйонський полон" папства (загальна характеристика).
27. Ріст невдоволення Римською Церквою в Європі.
28. Джон Уікліф як один з передвісників Реформації.
29. Ян Гус і його діяльність.
30. Реформація. Мартін Лютер.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає церковна історія?
2. Чи існує зв'язок між церковною та світською історіями?
3. Як людство було підготовлене до пришествя Христа?
4. Стан язичництва напередодні Різдва Христового.
5. Іудейські вірування про Месію.
6. Політичне становище Іудеї.
7. Які філософські школи існували в період перед Різдом Христовим?
8. Що таке еллінізм?
9. Перше чудо Христа.
10. Небіблійні джерела про життя Христа.
11. Заснування Церкви.

12. Життя Єрусалимської общини.
13. Діяльність апостолів.
14. Як поширювалось Християнство?
15. Доля апостолів.
16. Відносини Церкви зі світом у перші століття свого буття.
17. Переслідування християн іудеями.
18. Гоніння Римської імперії на Церкву.
19. Причини переслідувань.
20. Життя Церкви в період гонінь.
21. Церковна організація.
22. Ієрархія Церкви.
23. Неієрархічне служіння в Церкві.
24. Єретики апостольського періоду.
25. Апологети.
26. Богослужіння в перші три століття.
27. Християнське мистецтво в Римі.
28. Християнізація Римської імперії.
29. Проповідь варварським народам.
30. Що декларував Міланський едикт?
31. Церква і держава після 313 року.
32. Які патріархати ви знаєте?
33. Що розглядав I Вселенський собор?
34. Символ віри.
35. III-IV Вселенські собори.
36. VII Вселенський собор.
37. Іконографія в Церкві.
38. Церковний календар і богослужіння.
39. Інститут чернецтва.
40. Причини розколу церков.
41. Догматичні відхилення Риму.
42. Папи та імператори.
43. Етнографічні і політичні причини схизми.
44. Унії між Сходом і Заходом.
45. Наслідки розколу 1054 року.
46. У чому полягала ісламська загроза?
47. Становище церкви у Візантії до падіння Константинополя.
48. Найвизначніші діячі Церкви після розколу.
49. Мистецтво у Візантії, найвизначніші пам'ятники.
50. Катакомби та перші ікони.
51. Слов'янські язичницькі вірування.
52. Храми на Русі до 988 року.
53. Наслідки християнізації Русі.
54. Реакція православ'я на проголошення унії.

55. Богословські школи та братства у період до першої половини XVII ст.
56. Коли і ким була хрещена Грузія?
57. Церкви в Індії, Персії, Сирії.
58. Християнізація Єгипту і Північної Африки.
59. Доля Церкви на Святій Землі.
60. Життя Київської митрополії під юрисдикцією Московського патріархату.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Біблія. Книги Священного Письма Старого та Нового Завіту.
2. Абрамович С. Релігієзнавство: Підручник/ С. Абрамович, М. Тілло, М. Чікарькова. - К.: Дакор, 2006.
3. Аверкий (Таушев), архиеп. Семь вселенских соборов. – СПб., 1995.
4. Амвросий (Погодин), архим. Св. Марк Ефесский и Флорентийская уния.– Jordanville, 1963. – Репр.: М., 1994.
5. Ангелод Д. История Византия. Часть 2, София, 1968.
6. Амман А. Путь отцов: краткое введение в патристику: Пер.сфр. – М., 1994.
7. Арсений (Стадницкий), митр. Исследования и монографии по истории Молдавской Церкви. – СПб., 1904.
8. Афонский патерик. – М., 1994.
9. Батчелор М. Открывая Библию. – Б. м., 1998.
10. Белявский В.А. Тайны Вавилона. – М., 2001.
11. Бойд Роберт Т. Курганы. Гробницы. Сокровища: Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Б. м., 1989.
12. Болотов В.В. Лекции по истории древней Церкви. – СПб., 1907-1918. – Репр.: М.,
13. Бриллиантов А.И. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 г. – Пг., 1916.
14. Василий (Кривошеин), архиепископ. Поместный Собор Русской Православной Церкви и избрание Патриарха Пимена. СПб., 2004.
15. Васильев А.А. История византийской империи 324-1453. – СПб., 1998.
16. Валько В Первісне християнство. – Львів, 1997.
17. Вейш Я.Я. Религия и церковь в Англии. – М., 1976.
18. Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси (988-1938). Белград, 1938.
19. Волконский А. Католичество и Священное Предание Востока. – Париж, 1933-1934. – Репр.: Львов, 1991.
20. Воскресенский Г.А. Православные славяне в Австро-Венгрии.– СПб., 1913.
21. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.4. Ч.2. К., 1998.

22. Гедеон (Докунины), митр. История Христианства на Северном Кавказе до и после присоединения его к России. – М., 1992.
23. Головащенко С. История Христианства: Курс лекцій. – К., 1999.
24. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви [до сер. 16 в.]. – М., 1900-1911.
25. Ді Фіоріно М. Сайєнтологія: релігія, створена науковим фантастом: Пер. з італ. – Львів, 1998.
26. Джеджора О. Історія Європейської цивілізації. – Львів, 1999.
27. Джерела канонічного права Православної Церкви. – Харків, 1997.
28. Єговізм і єговісти. – К., 1974.
29. Елевферий (Богоявленский), митр. “Папство” в вопросе соединения церквей. – Париж, 1940.
30. Залер И. Иудаизм: основы, законоположения, правила и обычаи. – Иерусалаим, 1981.
31. Зассе Г. Кто такі лютерани? – Duncanville; Минск, 1999.
32. Зелинский Ф.Ф. Римская империя: Пер. с пол. – СПб., 1999.
33. Иллюстрированная история религий: В 2 т. – М., 1992.
34. Иоанн (Экономцев), игум. Православие. Византия. Россия: Сб.статей.– М., 1992.
35. История древнего мира. Древний Рим. – Минск, 2000.
36. Історія південних і західних слов'ян. – К., 1987.
37. Каллист (Уэр), еп. Православная Церковь. – М., 2001.
38. Карсавин Л.П. Католичество: Общий очерк. – Петроград, 1918. – Репр.: Брюссель, 1974.
39. Карсавин Л.П. Св. отцы и учителя Церкви (раскрытие православия в их творения). – М., 1994.
40. Карташев А.В. Вселенские соборы. – М., 1994.
41. Карташев А.В. Очерки по Истории Русской Церкви. – Париж, 1959.– Репр.: М., 1991-1993.
42. Кассиан (Безобразов), еп. Христос и первое христианское поколение. – Париж, 1950.
43. Киприан архим. Патрология. – М., 1996.
44. Ковальский Я.В. Папы и папство: Пер. с пол. – М., 1986.
45. Козік П.З. Кто такі адвентисти. – К., 1961.
46. Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. – М., 1976.
47. Крывелев И.А. История религий: Очерки: В 2 т. – М., 1976.
48. Кубланов М.М. Возникновение христианства. – М., 1974.
49. Купранець О.Ф. Православна Церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939. – Рим, 1974.
50. Лебедев А.П. Собрание церковно-исторических сочинений. – СПб.; М.; 1896-1905. – Т. 1-10.
51. Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV в. СПб., 1998.
52. Лебедев Л., прот. Крещение Руси. – М., 1987.
53. Лжеучения нашего времени: Сб. материалов. – ТСЛ, 1999.

54. Ліндсей Д. Коротка історія культури від доісторичних часів до доби Відродження: Пер. з англ. К., 1995.
55. Лортц Й. История церкви, рассмотренная в связи с историей идеи: Пер. с нем. – М., 1999.
56. Ляшевский С., прот. История христианства в земле Русской с 1 века по 11. – Балтимор, 1968.
57. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви [до 1667 г.]: В 12т. – М., 1994.
58. Мансуров С., свящ. Очерки по истории Церкви (Богословские труды). – М., 1971. – Сб. 6-7.
59. Марченко Алексей, протоиерей. Религиозная политика советского государства в годы правления Н.С. Хрущева и ее влияние на церковную жизнь в СССР. М., 2010.
60. Мейендорф И., прот. Византия и московская Русь: Очерк по истории церковных и культурных связей в 14 в.: Пер. с англ. – Paris, 1990.
61. Меллиоранский Б. М. Лекции по истории и вероучению древней христианской Церкви (1-8 вв.). – СПб., 1910-1913.
62. Минеи-Четьи на русском языке. – М., 1903-1911.
63. Мень А., прот. История религии: В 7 т. – М., 1991-1992.
64. Мень А., прот. Первые апостолы. – М., 2000.
65. Міненко Тимофій, протопресвітор. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 р.р. Львів, 2000
66. Никодимов И.Н. Воспоминания о Киево-Печерской Лавре. Мюнхен, 1960.
67. Одинцов М.И. Государство и Церковь. История взаимоотношений. 1917-1938. М., 1991.
68. Омэнн Дж. О.Р. Христианская духовность в католической традиции: Пер. с англ. – Рим; Люблин, 1994.
69. Отцы и учителя III века: Антология. – М., 1996.
70. Очерк истории еврейского народа. – Иерусалим, 1990.
71. Павлов С.В., Мезинцев К.В., Любинцева О.О. Географія релігій. – К., 1999.
72. Папство и его борьба с православием. – М., 1993.
73. Покровский А. И. Соборы древней Церкви эпохи первых трех веков: Историко-каноническое исследование. – Сергиев Посад, 1914.
74. Покровский Н., свящ. Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России. – Тифлис, 1905.
75. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – М, 1992.
76. Поляковская М.А. Портреты византийских интеллектуалов (Димитрий Кидонис, Николай Кавасила, Алексей Макремволид). – Екатеринбург, 1992.
77. Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей–1054г.).– К., 1991.

78. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в двадцатом веке. М., 1995.
79. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. М., 1983.
80. Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия. М., 1998.
81. Робертсон Р. Восточные христианские церкви: церковно-исторический справочник: Пер. с англ. – СПб., 1999.
82. Рожков В., прот. Очерки по истории Римо-католической Церкви: Курс лекций. – М.: Колокол, 1994.
83. Русская Православная Церковь 988-1988. – М., 1988.
84. Свенцицкая И.С. Тайные писания первых христиан. – М., 1980.
85. Свистун В. Рятуючи тіла та душі. Київські монастирі в роки Другої Вітчизняної. // Вісник прес-служби УПЦ. №27. 2003.
86. Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. – Буэнос-Айрес, 1959.
87. Сидоров А.И. Древнехристианский аскетизм и зарождение монашества. – М., 1996.
88. Скабалланович М. Толковый Типикон: В 3 т. – К., 1910-1915. – Репр.: Рим, 1985; М., 1993.
89. Сказания о земной жизни пресвятой Богородицы. – М., 1904.
90. Скальфи Р. Я с вами до скончания века: Краткая история католической церкви. – Милан; М., 1998.
91. Скурат К.Е. История Поместных Православных Церквей: В 2 т. – Б. м.: Русские огни, 1994.
92. Славінський П.Й. Релігійний вінегрет: кілька слів про нові релігійні парарелігійні форми: Пер. з пол. – Львів, 1999.
93. Соколов И.И. Епархиальное управление в праве и практике Константинопольской Церкви. – СПб., 1914.
94. Соколов И.И. Константинопольская Церковь в 19 веке. Опыт исторического исследования, – СПб., 1904.
95. Соколов А. Мстислав (Скрипник). К., 2009.
96. Тальберг Н.Д. История Русской Церкви. – Jordanville, 1959.
97. Тальберг Н.Д. История Христианской Церкви. – Jordanville, 1964. – Репр.: М., 1991.
98. Тальберг Н. Д. Русская Православная Церковь в Северной Америке: Историческая справка. –Jordanville, 1955.
99. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
100. Успенский Ф.И. История Византийской империи. М., 2002.
101. Фаррар Ф.В. Жизнь и труды св. апостола Павла. – К., 1994.
102. Филарет (Гумилевский), архиеп. История Русской Церкви (до 1826г).– Рига; М., 1847-1848, 1895.
103. Филарет (Гумилевский), архиеп. Историческое учение об отцах Церкви. – СПб., 1882.
104. Феодосий (Процюк), митрополит. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине. М., 2004.

105. Флоровский Г., прот. Византийские отцы 5-8 веков. – Париж, 1933. – Репр.: М., 1992.
106. Флоровский Г., прот. Восточные отцы 4 века. – Париж, 1931. – Репр.: М., 1992.
107. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – 3-е изд. – Париж, 1983.
108. Фрис В. де. Православие и католичество: Противоположность или взаимодополнение. – Брюссель, 1992.
109. Фроссар А. Соль земли: о главных монашеских орденах. – Брюссель, б. г.
110. Хольц Л. ОФМ. История христианского монашества. – СПб., 1993.
111. Хома І. Нарис історії вселенської церкви. – Львів, 1995.
112. Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Церкви. М., 2004.
113. Чильцов Н. Церковь королевства Сербского со времени приобретения ею автокефалии (1879-1896). – СПб., 1899.
114. Шейнман М.М. Вера в дьявола в истории религии. – М., 1977.
115. Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь. М., 2002.
116. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. М., 2000.
117. Шкаровский М.В. Православная Церковь и советское государство в 1943-1964 годах. СПб., 1995.
118. Шмеман А., прот. Исторический путь Православия. – Нью-Йорк, 1954. – Репр.: М., 1993.
119. Шпажников Г. А. Религии стран юго-восточной Азии: Справочник. – М., 1980.

Додаткова:

1. Брунов Н. Очерки по истории архитектуры. М., 2003.
2. Джурич В. Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000.
3. Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне. СПб., 1902.
4. Колпакова Г. Искусство Византии. Поздний период. СПб., 2004.
5. Колпакова Г. Искусство Византии. Ранний и средний периоды. СПб., 2004.
6. Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. М., 1987.
7. Лазарев В.Н. История византийской живописи. М., 1947. Т. 1.
8. Лебедев А. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV в. СПб., 1998.
9. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956.
10. Львова Е.П., Фомина Н.Н., Некрасова Л.М., Кабкова Е.П. Мировая художественная культура. От зарождения до XVII века. СПб., 2006.
11. Райс Дэвид Тальбос. Искусство Византии. М., 2002.
12. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Ленинград, 1987.
13. Якобсон А.Л. Раннехристианский Херсонес. М.; Ленинград, 1959.